

REDAKCIJE STAROSLOVENSKEG KAO LITERARNI JEZIK SRBA I HRVATA

Herta KUNA, Sarajevo

Opće je poznata činjenica da je prva pismenost srpskohrvatskog područja neposredno vezana za staroslovenski jezik i za kulturnu djelatnost Ćirila i Metodija, međutim nedovoljno je podvučena činjenica da je na bazi njihovog rada stvoren ne samo specifičan literarni jezik za čitavo slavensko područje nego da je njihova književna djelatnost, a to je naročito važno iz našeg nacionalnog aspekta, poslužila kao podloga za dvije rane regionalne književnosti na srpskohrvatskom području. Svaka od tih književnosti, izgrađena na staroslavenskoj podlozi, tokom vremena je izgradila svoj specifični literarni jezik, zavisan ne samo od dijalekatskog supstrata nego i od niza kulturno-istorijskih i društveno-političkih činilaca regionalnog karaktera. Koncepcija o stsl. kao o jeziku sasvim literarnog karaktera i njegovo proučavanje sa tih pozicija tekovina je novijeg vremena, kao što je i sama istorija literarnog jezika novija disciplina. Začetak ovakvog stava treba tražiti u »Tezama« Praškog lingvističkog kružoka, u kojima se zastupa ideja da se ne samo sve redakcije stsl., počevši od XII v., nego i stsl. jezik tekstova X—XII v. ima tretirati kao literarni jezik koji se ne može identificirati ni s kojim tadašnjim slavenskim jezikom niti tumačiti s gledišta istorijske dijalektologije.¹ U stvari, već i prva etapa u djelovanju Ćirila i Metodija predstavlja nastojanje da se podigne »dotad nekultivirani slavenski jezik na dostojanstvo književnog jezika, pa čak i više, na jezik vjerskog kulta«,² dok prvi sačuvani stsl. spomenici iz X i XI v., koji pripadaju u strogom smislu stsl. kanonu, daju osnovu za shva-

¹ Mélanges linguistiques dédiés au Premier congrès des philologues slaves, Prague, 1929, str. 21.

² Vjekoslav Štefanić, Tisuću i sto godina od Moravske misije, Slovo 13, Zagreb, 1963, str. 7.

tanje da je stsl. tog vremena književni koine, a ne predstavnik živog govornog jezika.³

Ovo je i razumljivo ako se ima u vidu da je stsl., osim svojevrsne transformacije koju je izazvalo prilagođavanje jedne govorne strukture u najvećoj mjeri literarnoj strukturi, pretrpio već vrlo rano i različite uticaje raznih slavenskih govornih područja (moravsko-češkog, panonskog, a kasnije istočnog i zapadnog južnoslavenskog), što je moralo ostaviti traga na njegovoj fizionomiji već i u doba koje prethodi vremenu iz kojeg datiraju prvi stsl. spomenici.⁴

U X v., uslijed specifičnih političkih prilika u Moravskoj, izvršilo se odlučno pomjeranje centra ćirilometodijevske djelatnosti na jug, naročito u Bugarsku i Makedoniju, ali su se izvjesni ostaci ove djelatnosti zadržali u Češkoj (svjedočanstva su Kijevski i Praški listići, a i tragovi djelatnosti manastira u Sazavi), a djelomično se, izgleda, još vrlo rano ova pismenost prenijela i u Hrvatsku, tako da se već od X v. može govoriti o relativno velikoj teritorijalnoj rasprostranjenosti literarnog stsl. jezika, pogotovo ako se uzme u obzir i djelovanje kijevskog centra u XI v. Pa ipak, i pored teritorijalne razbijenosti, prema onome što prezentiraju spomenici, tek od XII v. nastaje odlučnije prožimanje pisanog teksta fonetskim izmjenama prisutnim u živim slavenkim jezicima.⁵ Otada može se reći da datiraju redakcije stsl. kao poseban fenomen literarnog jezika slavenskih naroda.

Izučavanje redakcija je kompleksan zahvat već i iz toga razloga što stsl. od XII v. nadalje predstavlja u određenim odijeljenim arealima posebne specifikume literarnog jezika, dok se, s druge strane, posmatran u cjelini, može u izvjesnoj mjeri i na određenom prostoru tretirati kao opšti slovenski literarni jezik i u kasnijim periodima, tj. sve do pojave nacionalnih literarnih jezika pojedinih slavenskih naroda.⁶ U tom kasnijem redakcijskom smislu stsl. može da se naziva crkvenoslavenskim da bi se podvukao njegov izmijenjeni karakter prema jeziku stsl. kanona. Ovakav tretman crkvenoslavenskog sadrži obradu fenomena literarnog jezika kao specifične lingvističke kategorije tj. ono što pojam literarnog jezika obuhvata kao istorijska, a ne kao savremena pojava. U stvari, ovako postavljen problem

³ Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb, 1958, str. 56.

⁴ O rasprostranjenosti stsl. u prvoj episi v. i E. Georgijev, *Osnovnye voprosy voznikovenija staroslavjanskoj (starobolgarskoj) literatury i staroslavjanskogo (starobolgarskogo) literaturnogo jazyka*, *Slavjanskaja filologija*, I, str. 231.

⁵ *Mélanges linguistiques...*, str. 22.

⁶ Ovakav tretman može se zapaziti u radovima N. Tolstojaja i V. V. Vinogradova.

zahtijeva da se literarni jezik u dijahroniji definiše prema opsegu spomeničnog fonda koji će služiti kao baza za njegovo proučavanje, ili, drugim riječima, karakter i sadržaj spomenika koji služe kao baza za proučavanje istorije literarnog jezika u isto vrijeme određuju i koncepciju o njegovoj suštini. Naime, literarni jezik u dijahroniji može biti shvaćen na dva načina: 1. kao jezik svih pisanih spomenika jedne jezične teritorije određenog vremena prednacionalne epohe i 2. kao jezik onoga što se u prednacionalnoj episi smatralo literarnim proizvodom u užem smislu te riječi, i to naravno, za svaki vremenski period i svako područje posebno. Prvo shvatanje implicira i dijeljenje literarnog jezika na različite stilove, ali, u suštini, svi se ti stilovi u krajnjem rezultatu razdvajaju, uzeto u grubim crtama, na dvije grupe određene dvama područjima upotrebe pismenosti: na stil vezan za širu svjetovnu i društveno-političku djelatnost, s jedne, i na stil onoga što se u danoj episi smatralo užom književnom produkcijom, s druge strane. Koliko je, međutim, ovakva podjela uslovljena vremenskim i prostornim momentima, pokazuje nam vrlo ilustrativno podjela sovjetskog autora Jefimova, koji u svojoj klasifikaciji navodi kao stilove rane ruske literature (epoha Kijevske Rusije) dokumentarno-pravni, ljetopisno-hronikalni, epistolarni i književno-umjetnički, u grupi tzv. svjetovnih, a liturgijski, propovjednički i stil žitija, u grupi tzv. crkveno-bogoslužnih stilova,⁷ da bi konstatovao kako se već od XIV v. ova podjela mora nužno proširiti novim stilovima, koji su se javili uslijed djelovanja novih kulturnih i političkih faktora na oblast pismenosti i književnog stvaranja.⁸ S druge strane, očito je da se ovakva klasifikacija ne može prenijeti mehanički na srpskohrvatsko područje, jer ne samo da svi pobrojani tipovi književne produkcije nisu zastupljeni u ranim epohama naše pismenosti, nego i jezičke karakteristike pojedinih književnih rodova ili pojedinih tipova pismenosti zahtijevaju drukčije grupisanje, u protivnom bi se, naime, razbila jedinstvenost određenog jezičkog tipa književne djelatnosti u širem smislu. Ovakvu podjelu, međutim, sa drže mahom sovjetske istorije ruskog literarnog jezika,⁹ mada se, u suštini, izvjesni istraživači istorije južnoslavenskih i istočnoslavenskih literarnih jezika ograničavaju na istraživanja manje-više vezana za onu materiju koja se u svakoj pojedinoj episi smatrala imanent-

⁷ v. A. Jefimov, Istorija ruskog literaturnog jazyka, Moskva, 1954, strana 77.

⁸ v. Jefimov, o. c., str. 102.

⁹ v. Jefimov, o. c. i M. B. Brodskaja, S. O. Calenčuk, Istorija ruskog literaturnog jazyka, Lvov, 1957.

nom u literarnoj produkciji u užem smislu te riječi.¹⁰ Naime, ukoliko se kao opšti literarni jezik južnoslovenskih i istočnoslovenskih naroda uzima stsl. u svojim kasnijim redakcijama, tj. crkvenoslavenski, u okvir toga tipa jezika mogu da uđu uglavnom, oni spomenici koji su vezani za literarnu djelatnost u užem smislu riječi, u ostalim pisanim spomenicima zastupljen je, manje-više, narodni govorni jezik, istina s natruhama literarnog jezika, u većoj ili manjoj mjeri, u zavisnosti od karaktera teksta, obrazovanosti pisara i drugih objektivnih i subjektivnih elemenata, ali uvijek su te natruhe takve da se mogu smatrati u jezičkom pogledu beznačajnim. Samo pri ovako ograničenom obimu spomeničnog fonda u vrijednosti literarnog jezika moguće je govoriti o paralelnoj ulozi latinskog i crkvenoslavenskog kao dvaju kulturnih »međunarodnih jezika«,¹¹ mada takva paralela nikada ne može potpuno odgovarati stvarnosti, jer je položaj crkvenoslavenskog zbog njegovog direktnog srodstva sa svim slavenskim jezicima, a naročito bliskog sa južnim i istočnim, u isto vrijeme i povoljniji za njegovu vrlo široku upotrebu i nepogodniji za njegov integritet. Zato je pri proučavanju stsl. redakcija u vrijednosti literarnog jezika možda prikladniji Unbegaunov stav, prema kojemu u okvir literarnog jezika ulaze samo ona djela koja su i pisana s književnim pretenzijama, premda ovakva koncepcija nameće ujedno i vrlo komplikovanu društveno-političku i kulturno-istorijsku analizu, koja treba da pokaže šta se u svakom konkretnom slučaju može shvatiti literarnom djelatnošću u užem smislu riječi. Ovakva koncepcija nameće upravo zadatak da se ono što obuhvata konkretni literarni jezik u dijahroniji definiše posebno za svaku istorijsku epohu pa, štaviše, i za svaki konkretni literarno-jezični prostor, jer su same granice pojma literarnog jezika varijabilne i u najvećoj mjeri zavisne od kompleksa društveno-političkih i kulturnih prilika. Međutim, koliko poteškoća krije ovakva koncepcija vidljivo je iz Unbegaunovog djela »Počeci literarnog jezika kod Srba«, u kojemu je on dosljedno primjenjujući svoj metod došao do rezultata koji su ga prisilili da jezik pojedinih pisaca podijeli ne samo na literarni i neliterarni dio nego da i sam literarni jezik pojedinog pisca razdijeli na dva

¹⁰ v. radove N. I. Tolstoja, Vzaimootnošenije lokalnih tipov drevneslavjanskogo literaturnogo jazyka pozdnego perioda, Slavjanskoje jazykoznanije, Moskva, 1963., i K voprosu o drevneslavjanskom jazyke kak obščem literaturnom jazyke južnih i vostočnih slavjan, Voprosy jazykoznanija, I, Moskva, 1961.

¹¹ v. J. Kurz, Církevnėslovanský jazyk jako mezinárodní kulturní (literární) jazyk Slovanstva, Československé přednášky pro IV Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha, 1958, str. 34—35.

stila, prema karakteru djela, što se u krajnjem rezultatu svodi na koncepciju stilova koju zastupaju sovjetski autori. Međutim, izdvajanje jezika literarnih djela u užem smislu svakako je neophodno pri kompleksnom izučavanju stsl. redakcija, bar ukoliko se tiče areala grčko-slavenskog svijeta. Ovo je područje povezano zajedničkom crkvom i zajedničkim bizantijskim kulturnim tradicijama, što je omogućilo za jedan duži period međusobne kontakte i posredne i neposredne uticaje jezika jedne regionalne književnosti na jezik druge. Tome je, svakako, pogodovala i svijest o primatu stsl. kao starog religijskog jezika, a jezik religijskog kulta u srednjem vijeku se smatrao jezikom kulture u čitavoj Evropi, pa je i gotovo sva književna djelatnost bila obojena religioznom notom. U istočnoj Evropi se takvo shvaćanje, zbog specifičnih uslova, održavalo sve do XVII v., a na izvjesnoj teritoriji čak i do XVIII v., kao npr. u Vojvodini.

Kada pak govorimo o povezanosti literarnog jezika na istoku, onda u prvom redu mislimo na međusobne veze i dodire srpske, makedonske i bugarske redakcije stsl., s jedne, i ruske i ukrajinske, s druge strane. Ne ulazeći u pitanje prvobitnih veza istočnoslavenskog područja sa južnoslavenskim i ostavljajući po strani vjerovatnost nekih shvaćanja da se literarni ruski jezik u prvoj fazi svoga razvitka razvio kao autohtona tvorevina,¹² za koji je uticaj stsl., odnosno crkvenoslavenskog, tek od drugostepene važnosti, nesumnjivo je utvrđen kasniji val uticaja južnoslovenskih redakcija na jezik istočnoslovenskih književnih tvorevina, registriran pod nazivom »vtoroe južnoslovjanskoe vlijanije«, koje je u dosta znatnoj mjeri približilo ruski literarni jezik južnoslovenskim jezičkim normama na bazi stsl.¹³ Ova pojava XV v., izazvana velikim političkim promjenama na jugu, provalom Turaka i potpunim ili djelomičnim gubljenjem državne organizacije u Južnih Slavena, na izvjestan je način djelovala ujedinjavajući na razne grane literarnog jezika sa staroslavenskom osnovom, koje su se tokom srednjeg vijeka postepeno otcjepljivale i počinjale u znatnijoj mjeri gubiti međusobnu vezu. Koliko je još, međutim, bila prisutna stara osnova jedinstvenosti najbolje nam pokazuje primjer djelatnosti Grigorija Camblaka, koji je svoje literarne proizvode pisao u tri različite stsl. redakcije: bugarskoj, srpskoj i ruskoj.¹⁴ Specifične prilike u XVII i na početku XVIII v. izazvale su, takođe,

¹² v. Jefimov, o. c., str. 57. i dalje.

¹³ v. V. Mošin, O periodizaciji rusko-južnoslovenskih književnih veza, Slovo 11—12, Zagreb, 1962, str. 115—120.

¹⁴ v. o Grigoriju Camblaku kod Mošina, o. c., str. 102. i 116.

na srpskom području novi val uticaja u obrnutom smjeru, tj. ruske redakcije stsl. na srpsku redakciju, i to u doba kad se već formirala srpska nacija i kad je trebalo očekivati formiranje srpskog literarnog jezika na bazi sopstvenog govornog. To je i uslijedilo, ali relativno kasno, tek početkom XIX v., dok je formiranje i život tzv. slaveno-srpskog literarnog jezika predstavljalo svojevrsni anahronizam, koji je na ovom tlu produžio puni život različitih varijanata stsl. redakcija kao literarnog jezika do duboko u XVIII v. Međutim, na zapadu srpskohrvatskog područja održale su se stsl. redakcije kao književni jezik znatno kraće. Mada se upotreba crkvenoslavenskog i na tom području produžava i u XVII v., a u strogo liturgijskoj upotrebi i do naših dana, stvarni život stsl. redakcije u vrijednosti literarnog jezika na zapadu se mora zaključiti najdalje sa XV vijekom, jer od toga doba datira i transformacija narodnog govornog u literarni jezik. Uopšte je situacija na zapadu srpskohrvatskog područja u znatnoj mjeri drukčija od one na istoku. Zapadno područje ne pripada arealu grčkoistočnog svijeta, nego je čak odvojeno od njega crkvenom barijerom, koja je u vrijeme podmaklog razvitka stsl. redakcija već u dobroj mjeri teško prelazna, tako da se ovo područje našlo gotovo potpuno izolovano od svih ostalih slavenskih područja, ukoliko ne računamo kratki i u jezičnom smislu prilično beznačajni emauski period u XIV v.

Sve ovo je uslovalo da se na inače jezički jedinstvenom srpskohrvatskom području (ukoliko, naravno, ignoriramo dijalekatske razlike) izvršilo svojevrsno cijepanje stsl. redakcija kao literarnog jezika na zapadni i istočni tip srpskohrvatske redakcije, na dvije redakcije koje su živjele ne samo odvojenim životom nego i čiji je razvoj bio specifičan i poseban. Istini za volju treba spomenuti da je u XVII v. došlo do posredne veze istočne i zapadne redakcije na taj način što je pod pritiskom Rima izvršena rusifikacija jezika glagoljskih crkvenih knjiga zapadne (hrvatske) redakcije da bi se stvorila u jezičkom smislu zajednička baza za katolike i unijate. Međutim, ova vanjska intervencija nije imala više bitnog ni šireg značaja, jer je, kako rekosmo, do toga doba na zapadnoj teritoriji već formiran književni jezik na bazi narodnog govora, a crkvenoslavenskom toga doba preostaje još sasvim uska liturgijska funkcija bez većeg značaja za opštu kulturnu djelatnost. Prema tome, dok jedan dio srpskohrvatskog područja učestvuje u opštem razvoju crkvenoslavenskog kao književnog jezika slavenstva, pa bio taj razvoj i bez potpune jedinstvenosti i sa redakcijskim karakteristikama, drugi dio istog područja

ima svoju posebnu sudbinu, određenu isključivo dijalekatskim supstratom te socijalnim, političkim i kulturnim prilikama svoga područja. Ovakva konstelacija dovodi do toga da se na srpskohrvatskom području mora govoriti najmanje o dvije redakcije stsl. u vrijednosti književnog jezika, istočnoj i zapadnoj, i to o dvije redakcije čije su međusobne razlike mnogo dublje nego što je formalna razlika u pismu, ili dijalektološka razlika govornog supstrata, koja, kada je riječ o literarnom jeziku, ne mora biti bitna. Naime, pri unutrašnjem jedinstvu literarnog jezika neodoljivo se razvijaju centri koji izgladuju supstratske razlike, kao što je npr. bio slučaj s kijevskim centrom u ranijem i moskovskim u kasnijem periodu razvoja ruske redakcije stsl. kao literarnog ruskog jezika.¹⁵ Kada se govori o tzv. hrvatskoj i srpskoj redakciji stsl., često se one karakterišu kao glagoljska i ćiriljska redakcija, što je prilično neprecizna i površna definicija. Naime, glagoljicom su pisani i rani spomenici s makedonskog i drugih područja, s jedne strane, s druge, ćirilica, makar i u ponešto specifičnim varijantama, seže i izvan područja koje bi se moglo identificirati kao istočno. Naime, gotovo čitava srednjovjekovna bosanska književnost na bazi stsl. pisana je ćirilicom, pa ipak u jezičnom pogledu ona se ne može identificirati sa srpskom redakcijom stsl. Isto tako je pogrešno nazvati ove redakcije srpskom i hrvatskom, jer to supponira shvatanje da se radi o nacionalnim razlikama, što ne može biti tačno za srednji vijek, u kojem se još ne pojavljuju nacionalni književni jezici kao istorijska kategorija. Prema tome, možda bi bilo najpreciznije ove redakcije nazvati istočnom i zapadnom srpskohrvatskom redakcijom, pri čemu bi se mogla uzimati u obzir i centralna bosanska redakcija, koja po svom geografskom položaju, a donekle i zbog njega, stoji između obih ovih redakcija, zadržavajući i razvijajući neke svoje specifičnosti, istina nedovoljno istražene. Govoreći o bosanskim evanđeljima Irena Grickat kaže da grupa bosanskih evanđelja čini nesumnjivo jedinstvenu i zaokruženu cjelinu, koja povezuje »tradicije glagoljskog pisma, preko vekova i preko knjiga u kojima je već preovladavala ćirilica, sa daljim vekovima, sa knjigama pisanim bosančicom«. ¹⁶ U okvir spomenika bosanske škole ne spadaju, međutim, samo evanđelja nego i drugi rodovi srednjovjekovne pismenosti, istina dosta rijetki i uopšte nedovoljno proučeni. Bez obzira na to što je ova književnost pisana ćirilicom (bosančicom), ona sadrži u jezičkom pogledu oznake koje je odvajaju od jezika istočne redakcije stsl., pri-

¹⁵ v. Jefimov, o. c., str. 102. i V. B. Brodskaja..., o. c., str. 10—11.

¹⁶ Irena Grickat, Divoševo jevanđelje, JF XXV Beograd, 1961—1962., str. 228.

je svega ona je konzervativnija, naročito u leksiku, pa kontinuirano elemente koji su iščezli i na istoku i na zapadu. Irena Grickat tvrdi da se za bosanska evanđelja može sa sigurnošću reći da pokazuju izvjesne gramatičke i leksičke osobitosti, koje djelomično proističu iz pripadnosti jednoj vrlo arhaičnoj i vrlo davno divergiranoj grani stsl. evanđelja,¹⁷ ali koje se djelomično mogu povezati i sa razlikama u dijalektološkoj podlozi, koja je pretežno morala biti ikavsko-šćakavska, mada je, naravno, ovo djelovanje u evanđeljskom tipu literature znatno manje nego što je moglo biti u drugih literarnih produkata onoga vremena. Međutim, postoje nesumnjivo izvjesne značajke bosanskih evanđelja koje ih izdvajaju, s jedne strane, iz sklopa zapadnih, a s druge, i iz sklopa istočnih tekstova istog ili sličnog karaktera.

Tako u pogledu ortografije bosanski tekstovi produžavaju tradiciju zetsko-humske škole, u kojoj se ćirilčko pismo ortografski direktno nastavlja na glagoljsku tradiciju, što su je zadržali bosanski tekstovi, a istočna, srpska redakcija promijenila prema istočnijim uzorima.¹⁸ To se očituje, prije svega, u upotrebi *ě* za *ě* i *ja*, dok je u istočnoj redakciji uvedena upotreba jotiranih vokala, koji se u bosanskim tekstovima javljaju samo izuzetno (najčešće je *ю*, koje poznaje i glagoljica). Osim toga, u bosančici se upotrebljava i glagoljsko đerv, koje ostala ćirilica nema. Brojčani sistem bosanskih evanđelja je takođe glagoljski, a ne ćirilčki. S druge strane, treba imati u vidu i činjenicu da se na fonetskom planu *ja* u izvjesnoj mjeri i na morfološkom, jezik bos. evanđelja u ponečem podudara sa istočnom, a ponegdje sa zapadnom redakcijom. U bosanskim evanđeljima ima reflektovanja jata u pravcu ikavske, tj. govorne vrijednosti, što je u znatnoj mjeri prisutno npr. u evanđeljskom tekstu Bartolovih misala, mada toga gotovo i nema u kasnijem Divoševom evanđelju, iako i u njemu probija dijalekatska srednjobosanska podloga u zamjeni prefiksa *pri* i *pre*.¹⁹ U Bartolovim se misalima inače osjeća jače prodiranje govornih čakavskih elemenata na fonetskom planu, kao što je, npr., refleks *j* uz *žd*, čega u bosanskim evanđeljima nema, ali se za razliku od zapadne varijante javlja veliki broj zamjena *vb* sa *u*, kao govorna crta prisutna u svim bosanskim tekstovima.²⁰

¹⁷ v. I. Grickat, o. c., str. 290.

¹⁸ v. V. Mošin, o. c., str. 75.

¹⁹ v. I. Grickat, o. c., str. 255; Đ. Daničić, *Nikoljsko jevanđelje*, Beograd, 1864, str. VIII; Marija Pantelić, *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca*, Radovi Staroslavenskog instituta, Zagreb, 1964, str. 71—72.

²⁰ v. I. Grickat, o. c., str. 259. i M. Pantelić, o. c., str. 93. (tekst)

U morfologiji treba konstatovati da postoji vjernost starim formama, naročito u glagolskoj sistemi, koju karakterizira relativno veliki broj starih sigmatskih i asigmatskih aorista, što važi općenito za bosanska evanđelja, ali i za tekstove zapadne redakcije.²¹

U sintaksi se opaža početak gubljenja osjećaja za dvojinu, tj. pojavljuje se nastavak *-ta* mj. *-te* za 3. l., što više odgovara stanju u ćirilčkim spomenicima nego glagoljskoj tradiciji.²²

U pogledu leksika I. Grickat daje čitav niz leksema koje su karakteristične za bosansko stablo, kao npr.: *pětelb* m. *kurb*; *plaštanica* m. *poněvica*; *opona* m. *katapetazma*; *sapogb* m. *čřevii* i sl. Glagoljski tekstovi pokazuju u tom pogledu ne samo druge varijante nego često i tendenciju da se zamjena vrši u korist narodnog jezika, tako se npr. u Berlinskom i Novakovom misalu, u ev. tekstu javljaju izrazi *platno* m. *plašćenica*, *niva* m. *selo* i sl.

Prema tome, mi na srpskohrvatskom jezičkom području možemo govoriti i o trećoj, centralnoj redakciji stsl., mada ova posljednja nema isti značaj kao dvije ranije pomenute. Centralna redakcija stoji jezički na izvjestan način između zapadne i istočne i ne može se odlučno pripisati ni jednoj od dvije pomenute redakcije, pa već iz toga razloga što je izrasla na drukčijem tlu i pod drukčijim uslovima. Naime, Bosna nikad nije posjedovala crkvenu organizaciju tako moćnu i snažnu kao što je to bio slučaj u srednjovjekovnoj Srbiji, niti je ta organizacija, po svemu sudeći, bila istoga tipa, pa je zbog toga i izostao onaj impuls koji je u Srbiji izazvao snažnu i dobrim dijelom originalnu literaturnu djelatnost, kao što su to bila žitija, pohvale i sl. S druge strane, uslovi u kojima se razvijala centralna redakcija bili su drukčiji i od onih na zapadnom području, jer njeni nosioci nisu bili već od početka u konfliktu sa državnom organizacijom na sopstvenoj teritoriji, kao što je to bio slučaj u Hrvatskoj, a ni latinski kler, neprijateljski nastrojen prema slavenskom bogoslužju, nije igrao onu ulogu kao na zapadu. Međutim, centralna redakcija nema ni onaj značaj koji imaju istočna i zapadna, jer je dolaskom Turaka u toj mjeri suzbijan dalji razvoj ove književnosti da se u kasnijem periodu obnova bosanske književnosti ni u kojem vidu ne može povezati sa ovom ranom djelatnošću, kao ni sa jezikom zastupljenim u bosanskoj literaturi od XII do XV v.

²¹ v. I. Grickat, o. c., str. 264. i J. Ham m, Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika, Slovo 13, Zagreb, 1963, str. 55.

²² v. I. Grickat, o. c., str. 265.

Insistiranje na društveno-političkoj i kulturno-istorijskoj potki razvitka literarnog jezika ne kosi se s modernim postavkama o tome da se periodizacija istorije jezika treba oslanjati samo na unutrašnje zakone njegovog razvitka, jer kada je riječ o razvitku literarnih jezika, u tom je slučaju, kako kaže Vinogradov, nemoguće isključiti osobenosti socijalno-istorijskih i kulturno-društvenih uslova razvoja odgovarajućih naroda.²³ Uostalom, istorija literarnog jezika je usko i neposredno vezana za istoriju kulture, pa onda i za čitav kompleks činjenica koje u istorijskom smislu određuju taj razvoj, a sama po sebi ona čak i nije uvijek u neposrednoj vezi s razvitkom narodnog jezika na odgovarajućoj pokrajinskoj teritoriji. Ovo proizlazi iz fakta da je u donacionalnoj epoci moguć, a i vrlo čest slučaj, da se u vrijednosti literarnog jezika ne pojavi svoj nego tuđi jezik,²⁴ a u našem konkretnom slučaju to je, istina, srodni i bliski jezik, ali on se ne može identificirati s narodnim jezikom. Prema tome, ako se literarni jezik uzima kao specijalni jezički fenomen, mora se voditi računa o tome da se ni zakoni njegovog razvitka ne mogu identifikovati sa zakonima razvitka narodnih jezika. Ovi se zakoni, naime, manje-više određuju samom prirodom jezika kao instrumenta komunikacije, dok se fenomen literarnog jezika mora posmatrati izvan sfere komunikativnih obilježja, upravo u sferi koja obuhvata kulturnu djelatnost određenog perioda i u uskoj je vezi sa shvatanjem kulture i sa unutrašnjim sadržajem svega onoga što se u određenom periodu smatra kulturnom djelatnošću i kulturnim obilježjem. Ovo je razlog zbog čega je u srednjem vijeku na cijelom evropskom području kultura u najužoj povezanosti sa hrišćanskim religijskim kultom, jer se sva kulturna nadgradnja ove epohe vezivala za crkvenu i religioznu djelatnost. Ovaj vodeći položaj crkvene organizacije, kako na istoku tako i na zapadu, utisnuo je svoj pečat ne samo na proizvode kulture toga vremena nego i uopšte na svu ljudsku djelatnost, pa i na jezik kao specifični instrument ljudske djelatnosti. Uz to, pismenost srednjeg vijeka, gotovo sve do renesanse, ograničena je na vrlo tanak sloj stanovništva, pretežno na one koji su aktivno sudjelovali u vršenju religioznih obreda ili bilo u kakvoj formi bili angažovani u sferi aktivne vjerske djelatnosti, pa je samim tim literatura nužno podređivana religiji. Od karaktera crkvene organizacije i njenog odnosa prema ostalim društveno-političkim snagama zavisi i literarno

²³ v. V. V. Vinogradov, *Različija između zakonitosti razvitka slavjanskih literarnih jezika u donacionalnoj i nacionalnoj epoci*, Moskva, 1963, str. 9—10.

²⁴ v. V. V. Vinogradov, o. c., str. 10.

stvaralaštvo, a onda i sam jezik literature. U konkretnim našim srpskohrvatskim uslovima ove su uslovljenosti jasno izražene, jer, kako je već rečeno, tipološke odlike istočne i zapadne, pa i centralne redakcije (ukoliko se o njoj može govoriti kao o posebnom tipu) zavisile su upravo od navedenih istorijskih okolnosti, a uzroci dosta oštrog divergiranja istočne i zapadne redakcije mogu se jasno sagledati samo ako se posmatraju u ovom svjetlu. Istočna redakcija, kao član vizantijskog, grčkopravoslavnog svijeta pripadala je manje-više samostalnim, autohtonim crkvenim organizacijama, koje su zbog političkih prilika na istoku bile u međusobnoj labavoj zavisnosti, s jedne strane, dok je, s druge strane, bila u isto vrijeme najuže i neposredno vezana s državnom organizacijom na svom području. Na taj su se način crkvena i državna vlast gotovo identificirale, a kako je crkvenoslavenski u crkvenim organizacijama slavenskih zemalja, pa čak i nekih neslavenskih (npr. u Rumuniji) primljen kao zvanični jezik religijskog kulta, nije bilo nikakve prepreke njegovom snažnom razvoju. Pošto je uživao punu podršku ne samo crkvene nego i državne organizacije, crkvenoslavenski postaje zvanični jezik literature, u onom obimu i sa onim sadržajem koji je odgovarao srednjem vijeku, tj. ne samo kao jezik evanđelja i njima srodnih djela u liturgijskoj upotrebi nego i kao jezik zabavne literature onog društvenog kruga kome je kultura bila pristupačna, a to je gornji sloj feudalne hijerarhije. Literatura koja je pisana i njegovana od toga sloja i za nj bila je zadojena pretenzijama književnog izražavanja i težila je da distingvira ovaj sloj od ostalih društvenih slojeva i u jezičkom pogledu. Razumljivo je da je na istoku, naročito u periodu punog cvjetanja i u periodu kasnije državne renesanse, ova književnost dobivala znatan razmah, a njen jezik je s punom pažnjom kultivisan i njegovan. Ne treba, međutim, ovo shvatiti tako kao da je literarni jezik mogao doživljavati neki spontani unutrašnji razvoj, kao što je slučaj s modernim književnim jezicima, kojima je baza uvijek u živoj riječi; naprotiv, kultivisanje i njegovanje jezika išlo je u pravcu održavanja tradicije, moglo bi se čak reći u pravcu mumificiranja jezičkih normativa na onom stadiju na kojem su aplicirani u najranijoj eposi na književnost slavenskog juga.²⁵ Ovo znači da se tokom niza stoljeća insistiralo na staroj jezičkoj normi, mada se, razumljivo, ona vremenom ipak mijenjala, bilo nehotičnim intervencijama pisara u pravcu živog jezika, naročito na fonetskom planu, bilo uslijed gublje-

²⁵ v. V. Mošin, o. c., str. 94. i dalje (naročito je zanimljiva konstatacija da jezik postaje psaltirski).

nja razumijevanja za staru normu, tako da su nastajale nove umjetne kodifikacije, bez korijena u starim normativima: hipertrofija izvjesnih stsl. specifičnosti na sintaksičkoj razini, ponekad čak i na fonetskoj.²⁶ Uz to, nužno se nametala i leksička inovacija, a struktura jezika se mijenjala i uslijed mogućnosti preferiranja jednoga od dva oblika koja su paralelno postojala u stsl. Ne treba zapostaviti ni uticaje ostalih redakcija, naročito bugarske u XV v., pa ni svjesne intervencije koje su nastojale da normiraju literarni jezik prema starim obrascima, ali su nužno uvijek prožete i subjektivnim elementima.²⁷ Osim toga, propast srpske države promijenila je bitno uslove pod kojima se razvijao ovaj literarni jezik, pa je i to ostavilo traga, mada je inercija bila tako jaka da je suštinski karakter ovoga jezika ostao nepromijenjen. Međutim, treba naglasiti da se naznačeni razvojni put odnosi isključivo na originalnu književnu produkciju, ili bar na prerade (tj. u prvom redu na stare srpske biografije i na srednjovjekovne romane), dok se književna djelatnost vezana za liturgijske potrebe, zbog svoje velike zavisnosti od predložaka, tj. kao potpuno neoriginalna i u najvećoj mjeri prepisivačka, opire vrlo uspješno svakoj promjeni, barem na istočnom području, i mnogo duže zadržava gotovo nedirnutom staru normu. Relativna obrazovanost nosilaca ove književnosti, naročito u ranijem periodu, omogućila je čuvanje arhaičnosti i komplikovane mrtve jezičke norme i ujedno bila onaj faktor koji je dopustio stvaranje originalne književne djelatnosti na jednom jeziku koji je već od najranijeg doba sasvim umjetna tvorina.

Ovakva kulturna klima i tradicija uticala je i na to da se u kasnijoj eposi i u drugim uvjetima održi još uvijek živom svijest o tome da literarni jezik nije, i ne treba da bude, identičan s govornim jezikom, nego da treba da se neposredno nadovezuje na stari liturgijski crkvenoslavenski jezik. Na taj se način objašnjava i shvatanje literata XVII i XVIII v. u Vojvodini i Srbiji da je jezik crkvenih knjiga predstavnik starog srpskog jezika, mada je on u to vrijeme de facto već potpuno rusificiran, kao i prihvatanje toga jezika kao literarnog, na čemu je iz različitih razloga naročito insistirala vojvođanska crkvena hijerarhija. Uopšte je u istočnoj zoni srpskohrvatskog jezičkog teritorija postojalo vrlo oštro mjerilo za ono što je smatrano literaturom

²⁶ v. M. Pavlović, *Primeri istoriskog razvitka srpskohrvatskog jezika*, Beograd, 1956, str. 36, *Život cara Uroša* (v. upotrebu dativa apsolutnog).

²⁷ v. Mošin, o. c., str. 97. i 105.

i literarnim jezikom za razliku od onog što je ostajalo izvan literarne sfere. Literaturom se smatralo samo ono što je pisano stilom i jezikom koji se zasnivao u prvo vrijeme na prepisima stsl. crkvenih knjiga, a kasnije na stilu i jeziku liturgijske literature ruskog porijekla.

Zapadna je zona u tom pogledu mnogo liberalnija, što je opet direktan rezultat već navedenih društveno-političkih odnosa i nivoa obrazovanja nosilaca ove literature. Liturgijska je literatura i ovdje, naravno, dosljedno prepisivačka, ali, za razliku od istočne, infiltracija narodnih jezičkih elemenata je znatno jača. Bez obzira na to da je govorni supstrat ovdje čakavski, dok je na istoku štokavski, razlike u ovom tipu literature ne bi mogle biti tako bitne da se nisu već od najranijih vremena u njen jezik infiltrirale u jačoj mjeri narodne govorne osobine. Razlozi koji su omogućili ovu pojavu vezuju se, u prvom redu, za činjenicu da je zapadna zona vrlo rano bila potčinjena jurisdikciji rimske crkve. Ova najautoritativnija i najmoćnija snaga srednjovjekovne Evrope ostvarivala je svoje ciljeve između ostalog i na taj način što je nametala upotrebu latinskog kao liturgijskog jezika, a to je u ono vrijeme značilo i kao jezika kulture, čitavoj zapadnoj i centralnoj Evropi. Osim toga, u Hrvatskoj su u prvim vijekovima državne samostalnosti primorski gradovi imali uglavnom romansko ili romanizirano stanovništvo, a kako su oni predstavljali vrlo značajan činilac za političku ravnotežu hrvatskog kraljevstva, bio je presudan njihov stav prema slavenskoj liturgiji, koji je, kao što je poznato, bio do krajnosti negativan. S druge strane, vjerska, a u izvjesnoj mjeri i politička zavisnost hrvatskog kraljevstva od Rima uslovlila je ne samo pripadnost ove zone zapadnoj sferi uticaja i potpuno preovladavanje latinskog jezika na svim područjima kulture, nego je bila i ona kočnica koja je obrazovanje nosilaca crkvenoslavenske liturgije, tj. popova glagoljaša, zaustavljala na vrlo niskom nivou. Mada je proganjanje i zabranjivanje crkvenoslavenske liturgije sve do polovine XIII v. prouzročilo u izvjesnom smislu zapuštanje i propadanje glagoljske knjige,²⁸ ipak je upravo ovakvo stanje dalo pozitivne rezultate na širem planu, na opštem planu literature i, naročito, literarnog jezika. Naime, nosioci glagoljske književnosti zbog niskog stepena obrazovanja i nedostatka uslova za sistematski rad na crkvenoslavenskom jeziku u prvim počecima mogli su da se drže crkvenoslavenske norme i jezičke tradicije samo u prepisivačkom radu, u svoj ostaloj književnoj djelatnosti, koja je zbog specifičnih

²⁸ v. H a m m, o. c., str. 62.

društveno-političkih uslova, o kojima je već bilo riječi, bila upravljena, uglavnom, neobrazovanom čakavskom stanovništvu i namijenjena gotovo isključivo svakodnevnim religioznim potrebama puka, crkvenoslavenska norma je neprekidno potiskivana živom dijalekatskom riječju. Na taj je način sva djelatnost popova glagoljaša bila već vrlo rano prožeta govornim jezičkim osobinama. U njoj ne samo da se nisu dalje razvile pa ni održale apstraktne knjiške konstrukcije naslijeđene iz stsl. sintakse nego su se dosta naglo vršile promjene na morfološkom i naročito na fonematskom planu, tako da je do početka XV v. već bio u jezičkom smislu stvoren osnov za razvoj nove renesansne književnosti, upravo jedan specifični literarni jezik, istina još nedovoljno istančan, ali ipak već sposoban da posluži kao baza za razvoj svjetovne književnosti na narodnom jeziku. Osim toga, nije bez značaja ni tradicija koja je na ovoj teritoriji dozvoljavala da se književna djela, makar i bez većih literarnih pretenzija, pišu i na narodnom jeziku, bez obzira u kojoj mjeri bila ispravna tvrdnja da se djela namijenjena katehezi ni na istoku ni na zapadu nisu ubrajala u pravu književnost.²⁹ Prema tome, literarni se jezik na zapadu može podijeliti na dva stila: na stil ograničen na liturgijsku književnost u širem smislu, koji je sve do rusifikacije tekstova u XVII v. zasnivan na crkvenoslavenskoj glagoljskoj jezičkoj tradiciji, i na stil vezan neposredno za pučko-religioznu književnost. Ovaj se drugi stil tokom vremena odvojio od crkvenoslavenske jezičke matice te predstavlja narodni govor adaptiran za literarnu upotrebu, ali s tragovima jezika liturgijske književnosti, pa bilo samo i u biblijskim citatima. U suštini jezik pučko-religiozne književnosti više se i ne može tretirati kao redakcija stsl., mada je jasno da se njegova geneza neposredno vezuje za književnu djelatnost popova glagoljaša. Ta se veza očituje u glagoljskoj grafiji, koja se održala kao maldane jedino pismo kojim su na zapadu pisana djela na crkvenoslovenskom i narodnom jeziku sve do XV v. kada je tu funkciju u renesansnoj književnosti preuzela latinica. Otuda pojava da se često pod terminom glagoljska književnost podrazumijeva sva pismenost pisana glagoljicom, mada se i jezik i sadržaj ovih djela odsudno razilaze, tako da se, uzeto u strogom smislu, samo uski krug liturgijskih tvorevina može smatrati neposrednim nastavkom stsl. pismenosti. Ipak, izdavanje onoga što u ovoj pismenosti predstavlja redakciju stsl. nije onako lak zadatak kao što u prvi mah izgleda. Iako je već od prvih početaka jezik djela namijenjenih puku prožet osobinama narodnog govora,

²⁹ v. H a m m, o. c., str. 64.

ipak se još i u zbornicama XV v. sreće hibridni jezik u kojem se ukrštavaju crte narodnog jezika sa crkvenoslavenskim, i to u nejednakom omjeru čak i u pojedinim dijelovima istog zbornika.³⁰ Na ovakvo stanje uticali su različiti uslovi, često vrlo subjektivne prirode, jer se u kasnijoj eposi i kod popova glagoljaša osjeća izvjesna težnja za izdizanjem literarnog jezika iznad govornog, pa su i oni u tu svrhu pribjegavali kao višem stilu crkvenoslavenskoj normi i u originalnijim tvorevinama.³¹ Razumljivo je, međutim, da rezultati ni u kojem slučaju nisu mogli biti isti kao na istoku, jer su ne samo društvene prilike bile drukčije, pa prema tome, i tematika i namjena, nego je i sama crkvenoslavenska norma imala na ovom tlu drukčiji razvoj i bila daleko bliža narodnom govornom jeziku nego na istoku. A pošto je dosta rano odbacila i apstraktne konstrukcije i sintaksički balast svojstven tuđem sintaksičkom osjećanju, zapadna redakcija stsl. mnogo je uprošćenija, a otud i prilagodljivija živoj dijalekatskoj riječi. Sve je ovo uticalo da se između crkvenoslavenske književnosti i književnosti na narodnom jeziku, koja se na zapadu pojavila vrlo rano, ne otvori provalija u onom smislu u kojem je postojala između crkvenoslavenskog kao literarnog i narodnog kao isključivo govornog jezika puka, na istoku. Prema tome, iako nesumnjivo postoji izvjesna bipolarnost u jeziku u tom smislu što je krug djela za crkvene potrebe pisan na crkvenoslavenskom jeziku zapadne redakcije, a sve ono što je izvan toga kruga pisano je na jeziku bliskom narodnom, ipak postoji znatno kolebanje u svakom pojedinom slučaju i za zapadnu srednjovjekovnu književnost u širem smislu karakteristično preplitanje oba jezička elementa i u istim djelima. Upravo zbog ovakve situacije moguće je govoriti o zapadnoj redakciji stsl. kao o podlozi za razvoj posebne književnosti, jer je, u stvari, i rana renesansna književnost u izvjesnom smislu nastavljala djelatnost popova glagoljaša, tj. onu djelatnost u kojoj se još mnogo ranije razvio stil pučko-religiozne književnosti, koji je, istina, izrastao iz crkvenoslavenske podloge, ali se vrlo rano približio narodnom jeziku. Naime, na zapadu je ova široko popularna svjetovna pismenost sve više dobijala vrijednost književnog stvaralaštva, mada su se, za razliku od situacije na istoku, djela zabavnog karaktera, a to je sve ono što se u novijem vremenu već smatralo literaturom, pisala na jeziku bliskom narodnom govoru. Dok je na istoku upotreba crkvenoslaven-

³⁰ v. A. Nazor, Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima, Slovo, 13, Zagreb, 1963, strana 69.

³¹ v. J. Hamm, o. c., str. 56—57.

skog bila relevantna za određivanje literarnog statusa nekog djela, dotle na zapadu ovaj elemenat nije imao istu važnost, bolje rečeno, nedostatak originalnih književnih produkata pisanih na crkvenoslavenskom jeziku zapadne redakcije nametao je drukčije shvatanje, pa se tako tokom vremena crkvenoslavenski počeo sve više ograničavati na djela isključivo crkvenog karaktera, postajao sve više isključivo jezikom crkve, dok se na drugoj strani postepeno razvijala literarna djelatnost u modernijem smislu na narodnom jeziku u različitoj mjeri natrunjenom ili preliveanom crkvenoslavenskim nijansama, koja se na kraju prelila u novu renesansnu književnost, pružajući joj, manje-više, izgrađeni literarni jezik. Opšta situacija u hrvatskom Primorju i Dalmaciji u XV v. pogodovala je prodoru renesansne književnosti, a pučko-religiozna djelatnost popova glagoljaša pružila je toj književnosti i prikladni jezik, iako je pismo renesansne književnosti sada latinica, dok se glagoljica postepeno ograničila na usko crkvenu upotrebu.

Zusammenfassung

DIE REDAKTIONEN DES ALTKIRCHENSLAVISCHEN ALS LITERATUR- SPRACHE BEI DEN SERBEN UND KROATEN

Der Ausgangspunkt dieser Arbeit liegt darin, dass auf dem serbokroatischen Sprachterritorium seit dem XII—XVIII Jhd. verschiedene regionale Schriftsprachen bestanden, die ihre Basis und Wurzel in den Redaktionen des Altkirchenslavischen hatten und auf gewissen Gebieten und in bestimmten Perioden dieselben Redaktionen darstellten. Mit der Feststellung, dass das Altkirchenslavische eine Literatursprache ist, und ihrer weiteren Entwicklung auf verschiedenen Gebieten in Form von verschiedenen Redaktionen, die man gemeinsam mit dem Begriff Kirchenslavisch bezeichnen kann, drängt sich die Untersuchung der Problematik der Literatursprache als einer solchen auf und die Definition des Begriffes Literatursprache in der Diachronie, was auf die Auffassung über Umfang und Charakter der Zahl der Denkmäler hinweist, die bei der Erforschung der Literatursprache in Betracht kommen kann. In dieser Hinsicht gibt es verschiedene Meinungen; die eine trifft man bei einigen russischen Autoren (Jefimow); sie beruht auf der Stiltheorie, die alle geschriebenen Denkmäler eines bestimmten Gebietes in Betracht zieht; die andere Meinung ist nur auf jene Denkmäler begrenzt, die in der gegebenen Epoche als literarische Produkte betrachtet wurden und ist bei Unbegaun vertreten. Aber in jedem Falle ist das eine sichtbar, dass der Sinn der Literatursprache, in der historischen Perspektive betrachtet, ein besonderes sprachliches Phänomen ist, das in einem grösseren Masse von den gesellschaftlich-politischen Umständen abhängig und mit den Entwicklungsgängen der Kultur verbunden ist, zum Unterschied zu der Sprachentwicklung, die von inneren linguistischen Gesetzen abhängt.

In Anbetracht all dessen, versucht die Autorin, die konkrete Entwicklung der altkirchenslavischen Redaktionen auf serbokroatischem Gebiet von Standpunkt spezifischer gesellschaftlich-politischer Umstände der einzelnen Gebiete mit verschiedener historischer Entwicklung zu beurteilen und zu erklären.

Im serbokroatischen Sprachraum war die Entwicklung der Redaktionen des Altkirchenslavischen vom Anfang an auf zwei Areale verteilt, so dass man von wenigstens zwei Entwicklungsrichtungen des Altkirchenslavischen sprechen kann. Eine scharfe Differenzierung der Ost- und Westredaktion ist das Resultat spezifischer gesellschaftlich-politischer Umstände, verschieden im Osten und Westen des serbokroatischen Sprachraumes und des Mangels an gegenseitigen Kontakten, was in der ersten Linie eine Folge der kirchlichen Spaltung ist. Die Zugehörigkeit zu verschiedenen kirchlichen Organisationen bedingte auch ein verschiedenes Verhalten der kirchlichen und staatlichen Hierarchie zum Altkirchenslavischen als zu einer Literatursprache, was von grosser Bedeutung für ihre Entwicklungsgänge war.

Dieser ganze Komplex der Verhältnisse bedingte eine besondere Entwicklung des Altkirchenslavischen als einer Literatursprache im Osten und im Westen, indem sie die Ostredaktion mit der altkirchenslavischen Literatursprache des Areals der griechisch-östlichen Welt verband und gleichzeitig die Westredaktion ausnahm und isolierte, die sich wegen einer Reihe kultureller und gesellschaftlich-politischer Gründe allmählich der Sprache des Volkes näherte und so relativ früh die Grundlage für eine Literatursprache schuf, die auf volkstümlichen Dialekten beruht. Diese Literatursprache erlebte ihren vollen Aufschwung in den Werken der Renaissanceliteratur.

Neben diesen zwei Hauptredaktionen des Altkirchenslavischen besteht auch eine zentrale Übergangredaktion auf dem Gebiet Bosniens, die gewissermassen zwischen der Ost- und Westredaktion steht, und man kann sie nicht definitiv einer von den beiden erwähnten Redaktionen zuschreiben, weil sie sich in gewissen Punkten zwar dieser oder jener Redaktion nähert, aber doch in einigen literarischen Gattungen spezifische archaische Eigenschaften behält. Sie ist, jedenfalls, weniger bedeutend schon deshalb, weil sich die spätere literarische Tätigkeit auf demselben Raum nicht direkt an sie anknüpft — aber trotzdem sollte man sie nicht vernachlässigen.

